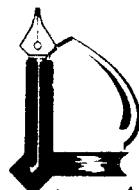

٢١٦

دانشگاه فردوسی مشهد

دشکده الہیات و معارف اسلامی

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی رشد ششم فقه و مبانی حقوق اسلام

موضوع :

آراء و نظرات فقیهی قفس پر مجتمع البیان

«جشن هماره و مسئله»

هستاد راهنمای :

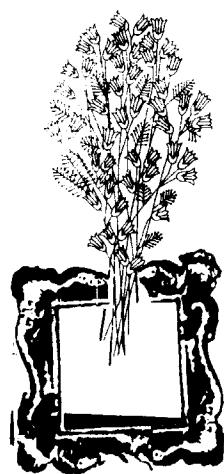
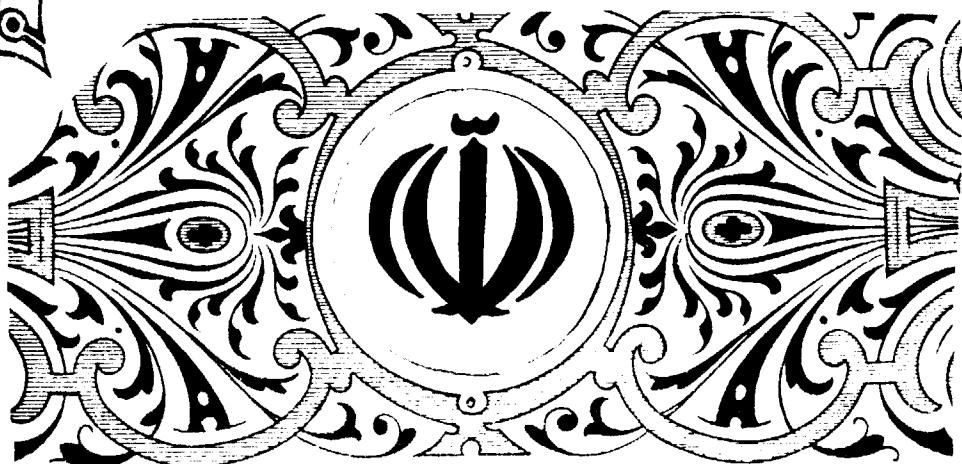
«حضرت جعیة الاسلام ولسلیمن عبدالکریم عبداللئی زاده»

هستاد مشاور :

«جانب آقای دکتر سید محمدی صانعی»

نگاشت : ۱۳۵/۳/۳۰

«محمد حسن سیری» ۱۳۸/۲/۱۲

«فهرست مطالب»

صفحه

موضوع

۱-۱۳

پیشگفتار

۱۴-۳۹

شرح حال شیخ امین‌الدین طبرسی

بخش اول - کتاب الطهارة

(۴۰-۸۸)

۴۱-۴۴

مقدمه

۴۲

طهارت در لغت

۴۲

معنای اصطلاحی طهارت

۴۳

اقسام طهارت

۴۵-۷۳

فصل اول - طهارات سه گانه

۴۶

وجوب نیت

۴۷

وضو

۶۱

غسل

۶۵

تیمّم

۶۹-۷۳

ضمیمه فصل اول - مبحث حیض

۷۴-۷۶

فصل دوم - احکام مطهرات

۷۵

آب

۷۷-۸۲

فصل سوم - چیزهایی که طهارت در آنها لازم است

۷۸

مسن قرآن کریم

۷۹

پاکیزه بودن لباس

۸۰

نظافت سر و بدن

۸۳-۸۸

فصل چهارم - نجاسات و احکام آن

۸۴

بول و غائط

۸۴

تجسس بودن مشرکین

۸۶

اعمال شیطانی

بخش دوم - کتاب الصلوٰة

(۸۹-۲۱۱)

	مقدمه
۹۰-۹۳	صلوٰة در لغت
۹۱	صلوٰة در اصطلاح شرعی
۹۱	تقسیمات نماز
۹۲	
۹۴-۹۸	فصل اول - جایگاه نماز در قرآن کریم
۹۵	استعانت از نماز
۹۶	اقامه نماز، سیره پارسایان
۹۶	نماز و بازداشت از فحشاء و منکر
۹۸	نمازگزاران حقيقی
۹۹-۱۰۴	فصل دوم - تشریع نماز
۱۰۱	وجوب نماز
۱۰۰	صلوٰة وسطی
۱۰۳	أهل بيت(ع) و نماز
۱۰۴	تارک نماز
۱۰۵-۱۱۳	فصل سوم - نمازهای یومیه و اوقات آن
۱۰۶	نمازهای پنجگانه
۱۱۰	اوقات نمازها
۱۱۴-۱۲۳	فصل چهارم - قبله
۱۱۵	مقام کعبه
۱۱۶	تغییر قبله
۱۱۶	علت روی کردن پیامبر اکرم(ص) به آسمان
۱۱۷	سبب علاقه پیامبر(ص) به تغییر قبله
۱۲۰	کیفیت نمازگزاران پیامبر (ص) به سوی بیت المقدس
۱۲۰	تأکید و تکرار تغییر قبله
۱۲۲	بازهم تأکید و تکرار

موضوع

صفحه

۱۲۳	ایرادگیری‌ها
۱۲۴	اختلاف در سبب ایرادگیری‌ها
۱۲۵	علت تغییر قبله
۱۲۶	تاریخ تغییر قبله
۱۲۷	مسئله تغییر قبله و آزمایش پیروان رسول اکرم (ص)
۱۲۸	کعبه، قبله همیشگی مسلمین
۱۲۹	قبله متغیر
۱۳۰	

فصل پنجم - احکام مساجد

۱۳۴-۱۴۴	برگرفتن زینت در مقام عبادت
۱۳۵	دستور ساختن مساجد
۱۳۶	روی کردن به مساجد
۱۳۷	تعمیر مساجد
۱۳۸	آبادانی و خرابی مساجد
۱۳۹	مشرکین و تعمیر مساجد
۱۴۰	مسجد ضرار
۱۴۱	

فصل ششم - مقارنات نماز

۱۴۵-۱۵۸	وجوب قیام
۱۴۶	تكبيرة الاحرام
۱۴۷	قرائت
۱۴۸	استعاذه
۱۴۹	جهر و اخفاف
۱۵۰	قوت
۱۵۱	ركوع و سجود
۱۵۲	ذکر رکوع و سجود
۱۵۳	اعضاء سبعه
۱۵۴	سجدۃ غرائب
۱۵۵	تعقیبات
۱۵۶	

فصل هفتم - متعلقات نماز

۱۵۹-۱۶۸	اذان
---------	------

صفحه

موضوع

صفحه

۱۶۱	صلوات بر رسول اکرم (ص)
۱۶۳	وجوب رد سلام در نماز
۱۶۵	خشوع و اخلاص در نماز

فصل هشتم - نماز شب

۱۶۹-۱۷۹	امر به نماز شب
۱۷۰	نماز شب و مقام محمود
۱۷۴	تسبيح در شب
۱۷۵	تلاوت قرآن و سجود در دل شب
۱۷۶	شب زنده‌داری
۱۷۷	استغفار در سحرگاهان
۱۷۸	

فصل نهم - دیگر نمازها

۱۸۰-۱۹۴	نماز عیدین
۱۸۱	نماز خوف
۱۸۳	نماز مسافر
۱۸۸	نماز میت
۱۹۱	نماز قضا
۱۹۳	

فصل دهم - تبلور همبستگی در نماز

۱۹۵-۲۱۱	نماز جماعت
۱۹۶	نماز جمعه
۲۰۱	
۲۱۲-۲۲۵	

فهرست منابع

پیشگفتار

پیش‌گفتار

«بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ»

الحمد لله الذي اكر منابكتابه الکريم ومن علینا بالسبع المثاني والقرآن العظيم وما خصمه من الآيات والذکر الحكيم، ثم الصلوة والسلام على الرسول الأمين والنبي المكين، محمد صلی الله عليه وعلى اهل بيته الذين اذهب الله عنهم الرجس و طهّرهم تطهيراً^۱.

آیات الاحکام یا فقه القرآن:

قرآن کریم اصلی ترین منبع شناخت احکام الهی بوده و فقه اجتهادی و احکام شریعت مبتنی بر منابع اجتهاد و پایه‌های معتبر شرعی است. نخستین و مهمترین آنها اصول احکام و قوانین کلی می‌باشد که خداوند آنها را در ضمن پانصد آیه بیان نموده است.

تعالیم قرآن مشتمل بر عقاید، اخلاقیات و احکام است. و بخش قابل توجهی از آیات قرآن را «آیات الاحکام» تشکیل می‌دهد که همین بخش از آیات در راستای استنباط احکام مورد نظر بوده و هست. گفته‌یم که آیات الاحکام یا فقه قرآنی به رقمی حدود پانصد آیه می‌رسد که در طول سالهای پس از هجرت در مدینه به تدریج و در مناسبتهای گوناگون نازل شده است و این‌رو باید آیات الاحکام را در میان آیات مدنی جستجو کرد. این آیات بیانگر احکام و فروع عملی و قوانین حقوقی، کیفری، اقتصادی و ... است. اندیشمندان بزرگ عالم فقاوت در قرون متمادی بسیار کوشیده‌اند، تا با تحقیق بیشتر در آیات الاحکام، ضمن استنباط به دقایق علمی و نکات فقهی بسیاری دست یا بند که بسیاری از این تحقیقات اکنون نیز در دسترس ما قرار دارد.

در این که اولین تحقیق در آیات الاحکام در چه زمانی و توسط چه افرادی صورت گرفته، اختلاف است:
 الف - سید حسن صدر گوید: اولین کتاب را در این باره «محمدبن سائب کلبی» متوفی ۱۴۶ هـ ق تأليف نموده^۲ که این نظریه را ابن ندیم تأیید نموده و می‌نویسد: «كتاب احكام القرآن للكلبي رواه عباس».^۳

۱- برگزیده از مقدمه تفسیر جوامع الجامع، به قلم شیخ طبرسی، ج ۱، ص ۱ و ۲.

۲- تأسیس الشیعه لعلوم الاسلام: ۳۲۱. ۳- الفهرست: ۵۷.

ب- بعضی معتقدند که نخستین تحقیق در این باره توسط محمدبن ادریس شافعی (م-۲۰۴ هـ ق) انجام شده است. چنانکه سیوطی در کتاب الاولی این نظریه را پذیرفته و می‌نویسد: «امام شافعی نخستین مؤلف در موضوع آیات الاحکام است».^۱

ج- آن گونه که در کتاب «طبقات نحاة» آمده است، برخی بر این اعتقادند که اولین نویسنده در احکام القرآن، قاسم بن اصیغ بیاتی (م-۲۰۴ هـ ق) بوده است.^۲

در این میان با توجه به تقدّم زمانی علامه بزرگ «محمدبن سائب کلبی» نسبت به محمدبن ادریس شافعی و قاسم بن اصیغ بیاتی، دیدگاه نخست، صحیح‌تر به نظر می‌آید و آنچه را علامه سیوطی اظهار داشته است، به نظر می‌رسد که منظور معرفی اولین نویسنده از اهل سنت باشد. در حالی که بررسی منابع و مصادر نشان می‌دهد که از بزرگان شیعه، «محمدبن سائب کلبی» اولین گام را در این زمینه برداشته است. و از علمای عame در حنفیه، «علی بن موسی قمی (م-۲۰۵ هـ ق) و از مالکیه، «ابواسحق اسماعیل بن اسحق» (م-۲۸۲ هـ ق) و در میان حنابله، «ابویعلی کبیر (م-۴۵۸ هـ ق) اولین محققان در این علم بوده‌اند.

آثار دانشمندان شیعه در فقه‌القرآن به حدود چهل اثر می‌رسد که از این میان، کنز‌العرفان، زبدة‌البیان، قلائدالدرر و فقه‌القرآن از همه معروف‌ترند. علمای زیدیه پنج اثر، مذهب حنفی یازده کتاب، مذهب مالکی یازده نوشته، شافعی هشت اثر و حنبلی و مذهب ظاهری هر کدام دو کتاب در این زمینه دارتند که آیات‌الاحکام شافعی، جصاص و ابن عربی از شهرت بیشتری برخوردارند.

تعريف و هدف این پایان‌نامه

گذشته از کتابهایی که به طور مستقل در شرح و بررسی «آیات‌الاحکام» نگاشته شده، علمای بزرگ تفسیر نیز به مناسبت در ذیل آیات فقهی به تدوین «فقه‌القرآن» پرداخته و متعرض نظرات رسول‌گرامی اسلام(ص)، ائمه هدی (علیهم‌السلام)، فقهاء و دیگر مفسران گردیده و گاه خود نیز نظر خویش را بیان داشته‌اند. می‌توان تفاسیر را از مهمترین منابع کتب آیات‌الاحکام دانست.

تفسیر کبیر بوعلی، امام المفسّرين جهان اسلام که جامع‌ترین تفاسیر قرآنی است، علاوه بر همهٔ

۱- به نقل از: منابع اجتہاد، محمد ابراهیم جناتی، ص. ۷.

۲-

امتیازات ارزشمندی که دارد، دارای این ویژگی بر جسته است که در آن در ذیل آیات فقهی، بحث و بررسی و ارائه نظرات گوناگون به طور مبسوطی آمده است، که در تفاسیر متقدم، بدین گستردگی سابقه‌ای ندارد.

بسیار مشتاق بودم که موضوع پایان‌نامه‌ام در ارتباط با مباحث قرآنی و فقهی باشد و از این که نظر اساتید ارجمند براین شد که به پژوهش در «آراء و نظرات فقهی در تفسیر مجمع‌البیان» بپردازم، خدا را بسیار سپاس می‌گویم.

ظاهراً تاکنون در زمینهٔ تدوین و تحقیق فقه قرآنی در مجمع‌البیان، کاری صورت نگرفته است. این مختصر که با استمداد از عنایات الهی و روح مطهر امین‌الدین طبرسی و راهنمائی‌جستان و مشورت با اساتید گرانقدر، آغاز شده، می‌تواند طبیعهٔ یک کار بزرگ در تدوین و نگارش فقه قرآنی در تفسیر کبیر بوعلی باشد. شیخ طبرسی، کتاب خود را تقریباً بر شیوهٔ «التبیان شیخ طوسی» نگاشته و از آن بسیار بهره گرفته است و می‌توان گفت منبع عمدۀ او «التبیان» است. دیگر منابع تفسیری او از تفاسیر شیعه: تفسیر اهل‌البیت، تفسیر ابوحمزه‌تمالی، تفسیر ابن عباس، تفسیر قمی، تفسیر عیاشی، تفسیر واحدی، تفسیر کلبی، کتاب شو‌احد التنزیل لقواعد التفضیل و از تفاسیر اهل‌سنّت: تفسیر ثعلبی، تفسیر طبری و تفسیر ابوسعید بصری را می‌توان نام برد.

شیخ طبرسی، هرچند تمام فنون را در تألیف تفسیر خود منظور داشته، لکن صبغهٔ نحو، لغت، اشتقاق و تصریف یعنی فنون ادب در کار وی جلوه‌ای دیگر دارد و نخستین تفسیری است که به شرح این مسائل پرداخته است.

می‌توان گفت سبب حقيقة تألیف تفسیر کبیر بوعلی، میل درونی شیخ طبرسی و مشوق وی، چنانکه خود در مقدمه آورده^۱، ابومنصور حسینی از سادات آل زباره بوده است.

هدف این پایان‌نامه که کار تحقیق و تطبیق «آراء و نظرات فقهی در تفسیر مجمع‌البیان» را از دو بخش «طهارت و صلوّة» آغاز کرده، راهگشایی برای تدوین فقه قرآنی در تفسیر بزرگ امام المفسّرین طبرسی است. با توجه به اینکه در این مختصر به نظرات فقهای متقدم شیعه و فقهای مذاهب اسلامی، روایان و احادیث مرویه از پیامبر اسلام(ص) و ائمه معصومین (علیهم السلام) و آراء مفسران پیشین در تفاسیر گوناگون اشاره

شده است، می‌توان آن را جامعی بین مسائل فقهی طهارت و صلوٰۃ در قرآن، روایت، فقه و تفسیر دانست.

پیش از بحث در مورد شیوهٔ تدوین پایان‌نامه، نظرات برخی از دانشمندان را دربارهٔ تفسیر عظیم‌الشأن

مجمع‌البیان می‌آوریم:

مجمع‌البیان، آفرینش علمی شیخ امین‌الدین طبرسی:

سخن پیرامون مجمع‌البیان، از دیدگاه دانشمندان را با کلام مؤلف گرانقدر آن آغاز می‌کنیم:

۱- «... آستین همت بالا زدم و نهایت جد و جهد را به کار بستم و دیده بیدار داشتم و اندیشه به زحمت افکندم و بسیار تفکر کردم و تفاسیر گوناگون را در پیش رو نهادم و از خداوند سبحان، توفیق و تیسیر طلبیدم و نگارش کتابی را آغاز کردم که در نهایت فشردگی و پیراستگی و حسن نظم و ترتیب است، و حاوی انواع و اقسام دانش تفسیر است و در گوهرهایی اعم از علم قرائت، اعراب و لغت، پیچیدگیها و مشکلات، معانی و جوانب، نزول و اخبار، قصص و آثار، حدود احکام و حلال و حرام را در بردارد. و از خدشهایی که مبطلان آن مطرح کردند، سخن گفته‌ام و سخنانی را آورده‌ام که تنها اصحاب متعرض آن شده‌اند و استدلالات بسیاری را در صحّت اعتقادات خود اعم از اصول و فروع و معقول و منقول به گونه‌ای معتدل و مختصر و بالاتر از ایجاز و پایین‌تر از تفصیل در بر دارد، زیرا اندیشه‌های عصر حاضر تاب تحمل سنگینی علوم فراوان را ندارد و از تلاش در میادین مسابقات بزرگ ناتوان است زیرا از علماء تنها نامی باقی مانده و از علوم تنها رمقی».

نیز گوید: «علی انى قدجمت فى عربیته کل غرة لانمه وفى اعرابه کل حجه واصحه، وفى معانيه کل قول متيين وفى مشكلاته کل برهان مبين و هو بحمد الله للاديب عمدہ وللنحوی عدّه، وللمقرئ بصیره، وللناسک ذخیره، وللمتكلّم محجه و للفقيه دلالة و للاوعظ آلة».

«و سمیته كتاب «مجمع‌البیان لعلوم القرآن» و ارجوان شاء‌الله تعالیٰ ان يكون كتاباً كثیراً الدرر، غزیر الغرر، متواصف السمات، متناصف الصفات، سیاراً فی الابحار والاغوار، طیاراً فی الافق والاقطار، مُهذب الترتیب، مُذہب التهذیب احكام الشريعة بمعانیه منوطه، واعلام الحقيقة بمعانیه موبوطه»^۱.

۲- شیخ محمود شلتوت رئيس سابق الازهر در مورد مجمع‌البیان گوید: «... این کتاب در میان کتب

تفسیر، تافته‌ای است جدا بافت، زیرا با در نظر گرفتن وسعت مباحث و عمق و تنوع این مباحث، از چنان خصوصیتی در ترتیب و تنظیم و هماهنگی و پیراستگی برخوردار است که در میان کتب تفسیری پیش از آن، نظیری برایش یافت نشده و در میان کتب تفسیر پس از آن نیز تقریباً نظیری ندارد.

این کتاب در میان کتابهای جامع تفسیر، نخستین و کاملترین تألیفی است که توanstه است مباحث غنی و پژوهش‌های عمیق و جستجوهای جانفرساز اماوری گرد آورد.

من به این آفرینش علمی و به این عظمت در اخلاص نسبت به علم و معرفت بانگاهی آکنده از اجلال و احترام می‌نگرم. این فرآورده دلیل آن است که شیخ طبرسی علاقه سرشاری به پژوهش‌های قرآنی داشته و آن را با کندو کاو تعقیب می‌کرده و در ثبت و ترتیب آن به شیوه منحصر به فردی که در مجمع‌البیان آمده، خویش را به زحمت افکنده و به بذل جهد خویش، نام خود را جاودانه ساخت^۱.

۳- شیخ عبدالمجید سلیم رئیس سابق جامع الازهر در تعریف مجمع‌البیان گوید:

«... آن کتابی گرانقدر، سرشار از نکات علمی، فایده‌سان و خوش تدوین است. اگر آن را مقدم بر کتب تفسیر قدما بشمارم، سخن را حمل بر مبالغه نکنید» و در جای دیگر، آن را «حلال معضلات و کشاف مهمات قرآن» می‌نامد^۲.

گویند او این تفسیر را زیاد مطالعه می‌کرد و بر نسخه شخصی خود نوشته بود: «این تفسیر از بهترین تفاسیری است که من مطالعه کرده‌ام»^۳.

۴- انجمن تصحیح مجمع‌البیان گویند: «تفسیر مجمع‌البیان به قلم علامه طبرسی، دائرة المعارف منظم و مرتبی است که تمام فنون قرآن را در خود گردآورده است. علاوه بر این، دارای این امتیاز است که تمام مطالعه که در تفسیر آیات قرآنی از اهل بیت(ع) و از مذاهب مختلف تسنن نقل شده، گرد آورده و از این لحاظ منحصر به فرد است»^۴.

۵- «مجمع‌البیان از بزرگترین کتابها و نفیس‌ترین آثار در تفسیر قرآن کریم است که هیچ ناظمی قبل از

۱- به نقل از فصلنامه مشکوک، ش. ۳۰، بهار ۱۳۷۰، ص. ۱۴، ۱۵ و ۲۳.

۲- مقدمه مجمع‌البیان، چاپ مصر، ص. ۱، به نقل از طبرسی و مجمع‌البیان ۲/۲۶.

۴- ترجمه مجمع‌البیان، کلمة اللجنة.

۳- مقدمه ترجمه مجمع‌البیان، ۸/۱۰.

او بر روش آن و هیچ مؤلفی پیش از او بر ترتیب آن کار نکرده است.^۱

ع. ابن شهرآشوب در *معالم العلماء* گوید: «... لِهِ مَجْمُوعُ البَيَانِ فِي مَعْنَى الْقُرْآنِ حَسْنٌ».^۲

۷- مجمع‌البیان لعلوم القرآن که قرآن کریم را در ده مجلد تفسیر کرده، مستمد از «التبیان»، شیخ طوسی (رد) بوده و در ترتیب و تهذیب و تحقیق و تنمیق و اختصار فروع فقهی‌ای که شیخ مفصل‌آورده است، بر وفق آن می‌باشد، همان‌طور که شیخ طبرسی در مقدمه مجمع‌البیان بدان اشاره کرده است.^۳ مجمع‌البیان از بهترین تفاسیر و جامع‌ترین آنها در فنون علم و نیکوترین ایشان از حیث ترتیب است که از تألیف آن در نیمة ذی القعدة سال ۵۳۶ هـ، فراغت یافته‌اند.^۴

۸- مجمع‌البیان در تفسیر بی‌نظیر و در تمامی اقطار در نهایت اشتهر است.^۵

۹- این کتاب بی‌شك یکی از مفاخر شیعه امامیه محسوب می‌شود و در ده مجلد تنظیم یافته است و تألیف آن در حدود پنج تا هفت سال طول کشیده است.^۶

۱۰- تفسیر مجمع‌البیان که به پیروی از خود طبرسی، تفسیر کبیر نامیده شده است^۷، حاوی مطالب گوناگون از صرف و نحو، لغت و اشتقاق و ادب و شأن نزول و قراءات و علوم بلاغت و کلام، فقه و اصول، حدیث و نظایر این علوم می‌باشد. ولی آنچه بیش از هر چیز در این تألیف شریف مطعم نظر بوده، نحو، لغت، اشتقاق و تصریف و دیگر فنون ادبیه است. این کتاب از لحاظ نظم و ترتیب مطالب سرآمد دیگر تفاسیر است.^۸

۱۱- میرزا عبدالله افندی^۹، اعجاز حسین^{۱۰} و حاج شیخ عباس قمی^{۱۱} گویند: «شهید اول در اجازه‌ای که برای شیخ فقیه علی بن حسین حریری نوشت، گوید: و رویت کتاب مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن للامام امین

۱- مقدمه جوامع الجامع، ص: ه، از قاضی طباطبائی.

۲- *معالم العلماء*: ۱۳۵.

۳- مقدمه مجمع‌البیان /۱، او در مورد تبیان شیخ طوسی گوید: «فانه الكتاب الذى يقتبس منه ضياء الحق و يلوح عليه رواه الصدق ... وهو القدوه استضئىء بانواره و اطاء موقع آثاره» البته در ادامه اشاره می‌کند که اشکالاتی در اختلاط اعراب و نحو، عدم تمیز بین صلاح و فساد، الفاظ و حسن ترتیب و نیکویی تهذیب دارد.

۴- اعیان الشیعه /۸، ۳۹۹. برخی تاریخ فراغت از تألیف آن را ۵۳۴ ذکر کرده‌اند. (ریاض العلماء /۴، ۳۴۵، روضات الجنات /۵، ۳۵۸، ریحانه الادب /۳، ۲۰).

۵- ریحانة الادب /۲، ۲۰.

۶- جوامع الجامع /۱، ۱۳، از دکتر گرجی.

۷- ریاض العلماء /۴، ۳۴۲.

۸- مقدمه مصحح جوامع الجامع /۱، ۱۴.

۹- هدیة الاحباب: ۲۱۳.

۱۰- کشف الحجب والاستار: ۴۸۸.

الّذین ابی علی الفضل الطبرسی و هو کتاب لم يعْمَل مثله فی التفسیر^۱.

۱۲- فاضل نوری گوید: «... تفسیر مجمع‌البیان الّذی عکف علیه المفسرون»^۲.

۱۳- شیخ یوسف بحرانی گوید: «مجمع‌البیان و هو تفسیر حسن، جامع لجمیع الفنون من اللغة و النحو و التصریف والمعنی و النزول»^۳.

۱۴- سید حسن صدر گوید: «کتاب مجمع‌البیان فی علوم القرآن فی عشرة اجزاء ... جامع لکل ذلك (ای لکل علوم القرآن)^۴.

۱۵- مجمع‌البیان نه تنها عالی ترین و نفیس‌ترین تفسیر شیعه است، بلکه به عقیده دانشمندان شیعه و سنّی، تفسیری که جامع همه شرایط و از روح تعالیم عالیه اسلام و منظور مقدس قرآن پیروی کرده باشد، مانند مجمع‌البیان نوشته نشده است^۵.

۱۶- علامه امینی گوید: «تفسیر شیخ طبرسی به نام مجمع‌البیان به تنها ی کافی است که دریای فضل و تبحر علمی او را بنمایاند، تفسیری که نور حقیقت می‌بارد و پرتو دانش و بینش وحی الهی می‌تابد. کتابی که هیچکس از آن بی نیاز نتواند بود»^۶.

۱۷- علامه شیخ آقا بزرگ طهرانی گوید: «... و هو تفسیر لم يعْمَل مثله»^۷.

۱۸- مجمع‌البیان از منابع شیخ حزّ عاملی در تأییف وسائل الشیعه و علامه مجلسی در تأییف بحار الانوار بوده است^۸.

۱۹- صاحب «النقض» گوید: «و در تفسیر ... بوعلی طبرسی و ... معروف و معتبر و معتمدند»^۹.

۲۰- چاپلی در «الروضة البهیّه» گوید: «تفسیر مجمع‌البیان از بهترین تفاسیر محسوب می‌شود و در آن تمام علوم و معارف قرآن تشرییح شده است»^{۱۰}.

۱- مقدمه جوامع الجامع گرجی ۱/۱۴، الکنی والالقاب ۲/۴۴۴.

۲- خاتمة مستدرک: ۴۸۷.

۳- الوّلة البحرين: ۳۴۷.

۴- الشیعه و فنون الاسلام: ۲۶.

۵- مفاخر اسلام ۳/۴۱۷.

۶- شهداء الفضیله: ۴۵.

۷- الذریعه ۲۰/۲۴.

۸- التقدیم: ۲۸۲.

۹- مقدمه جوامع الجامع دکتر گرجی ۱/۱۵.

۱۰- به نقل از مقدمه ترجمه اعلام الوری ص: ح.